

राज्यभरातील आयुष्मान आरोग्य मंदिर-
उपकेंद्रातील समुदाय आरोग्य अधिकारी,
ANM, MPW आणि आशा कार्यकर्ती
यांच्यासाठी "सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवा
प्रशिक्षण कार्यक्रम" राबविणे बाबत.

महाराष्ट्र शासन
सार्वजनिक आरोग्य विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: संकिर्ण - २०२६/ प्र.क्र.१०९/ ई-ऑफिस क्र. १६३६८४२/प्रा.आ.से.
जी. टी. रुग्णालय आवार, १० मजला
मंत्रालय, मुंबई
दिनांक : ० ७ मे, २०२६

प्रस्तावना :-

१.१ राज्यातील प्राथमिक आरोग्य सेवा बळकट करण्याच्या दृष्टीने आयुष्मान आरोग्य मंदिर-उपकेंद्रामार्फत सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवा (Comprehensive Primary Health Care) प्रभावीपणे राबविणे अत्यावश्यक आहे. सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवा अंतर्गत प्रतिबंधात्मक, प्रोत्साहनात्मक, उपचारात्मक, पुनर्वसनात्मक व पॅलिएटिव्ह सेवा एकात्मिक पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे उद्दिष्ट आहे.

१.२ सध्या बदलत्या आजारांच्या प्रवृत्तीमुळे संसर्गजन्य आजारांसोबतच असंसर्गजन्य आजारांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. याशिवाय मातृ व बाल आरोग्य, किशोरवयीन आरोग्य, वृद्ध आरोग्य, मानसिक आरोग्य व जीवनशैलीशी संबंधित आजार या सर्व बाबींमध्ये गुणवत्तापूर्ण सेवा पुरविण्याची गरज वाढलेली आहे. या पार्श्वभूमीवर प्राथमिक आरोग्य पातळीवरील सेवा वितरण अधिक सक्षम, परिणामकारक व लोककेंद्रित करणे आवश्यक आहे.

१.३ त्यासाठी समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), परिचारिका, ANM, MPW, ASHA यांचे अद्ययावत ज्ञान व कौशल्य विकसित करणे अत्यंत गरजेचे आहे. सध्या अनेक ठिकाणी प्रोटोकॉलनुसार सेवा देण्यात असलेली तफावत, स्क्रिनिंग व फॉलो-अपमध्ये येणाऱ्या अडचणी, तसेच रिपोर्टिंग व डेटा वापरामधील मर्यादा या बाबी निदर्शनास येतात. या सर्व बाबींचा विचार करता, क्षमता विकास (Capacity Building) हा सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवा च्या प्रभावी अंमलबजावणीचा कणा ठरतो.

१.४ सदर प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमधील सेवा गुणवत्ता वाढविणे, वेळेवर व अचूक निदान सुनिश्चित करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य आजारांचे समन्वित व्यवस्थापन

सुधारणे, तसेच संदर्भसेवा प्रणाली अधिक सक्षम करणे हा आहे. यासोबतच मातृ व बाल आरोग्य सेवा अधिक प्रभावी करणे, उच्च जोखमीच्या गरोदर माता बालकांची लवकर ओळख व व्यवस्थापन करणे, तसेच किशोरवयीन व वृद्ध आरोग्य सेवांवर विशेष भर देणे अपेक्षित आहे. तसेच मानसिक आरोग्य सेवा प्राथमिक पातळीवर उपलब्ध करून देणे, ताणतणाव व्यवस्थापन, व्यसनमुक्ती आणि समुदायामध्ये मानसिक आरोग्याविषयी जागरूकता निर्माण करणे यालाही या प्रशिक्षणाद्वारे चालना दिली जाईल. आरोग्य प्रोत्साहन वर्तन बदल संवाद यावर भर देऊन नागरिकांमध्ये आरोग्यदायी जीवनशैली स्वीकारण्यास प्रोत्साहन देणे हे देखील या प्रशिक्षणाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या प्रशिक्षणाच्या अंमलबजावणीमुळे आरोग्य सेवांची गुणवत्ता, उपलब्धता यामध्ये लक्षणीय सुधारणा होऊन सार्वत्रिक आरोग्य संरक्षण (Universal Health Coverage) साध्य करण्यास मदत होईल.

१.५ वरील बाबींच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यभरातील आयुष्मान आरोग्य मंदिर-उपकेंद्रातील समुदाय आरोग्य अधिकारी, ANM, MPW आणि आशा कार्यकर्ती यांच्यासाठी "सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवा प्रशिक्षण कार्यक्रम" राबविण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. त्यानुसार खालीलप्रमाणे शासन निर्णय निर्गमित करण्यात येत आहे.

शासन निर्णय :-

२.१ प्रत्येक जिल्ह्या मध्ये वर्ष २०२६-२७ ह्या एका वर्षा मध्ये प्रत्येक PHC स्तरावर जिल्ह्यातील तज्ञ मास्टर ट्रेनर्स/प्रशिक्षक द्वारे थेट त्या PHC अंतर्गत सर्व आयुष्मान आरोग्य मंदिर-उपकेंद्रातील समुदाय आरोग्य अधिकारी, ANM, MPW आणि आशा कार्यकर्ती यांचे एकत्रितपणे दोन दिवसाचे सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवा ह्या विषयाचे रहिवासी (RESIDENTIAL) प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यास शासन मान्यता देत आहे. प्रशिक्षण चे स्थळ हे तालुका आरोग्य अधिकारी कार्यालय / संबंधित PHC राहतील.

प्रशिक्षक :

२.२ प्रत्येक जिल्ह्यातील सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवेच्या घटकांशी संबंधित १०-१५ मास्टर ट्रेनर्स जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा शल्य चिकित्सक यांच्या द्वारे निवडले जातील.

लक्ष गट/ प्रशिक्षणार्थी :

२.३ आयुष्मान आरोग्य मंदिर-उपकेंद्रातील समुदाय आरोग्य अधिकारी, ANM, MPW आणि आशा कार्यकर्ती हे प्रशिक्षणाचे लक्ष गट राहतील. प्रत्येक PHC मधील सर्व आयुष्मान आरोग्य मंदिर-उपकेंद्रातील अंदाजे ५०-१०० असा हा गट राहिल.

प्रशिक्षणातील उद्देश आणि विषय:

२.४ प्रशिक्षणाचे उद्देश सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवेचे बळकटीकरण आहे. प्राथमिक आरोग्य सेवा ही आयुष्मान आरोग्य मंदिर-उपकेंद्रातील समुदाय आरोग्य अधिकारी, ANM, MPW आणि आशा कार्यकर्ती यांच्या मार्फत दिली जाते. ह्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांचे कौशल्य वृद्धिंगत झाल्यास, आणि त्यांना योग्य मार्गदर्शन आणि प्रेरणा मिळाल्यास प्राथमिक आरोग्य सेवेत लक्षणीय वाढ होऊ शकते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे प्राथमिक आरोग्य सेवेतील सर्व विषय ह्या स्तरावर हाताळले गेले पाहिजे आणि “Resolve more, Refer less” हे सूत्र अंमलात आणले पाहिजे. गावात कुठली ही माता मृत्यू न होऊ देणे, बाळ मृत्यू न होऊ देणे, टी. बी ची स्क्रीनिंग, उच्च रक्तदाब, मधुमेह, कॅन्सर ची स्क्रीनिंग, ह्या सर्व गोष्टी गाव पातळीवर, आयुष्मान आरोग्य मंदिर - उपकेंद्रात होणे अपेक्षित आहे. विशेषतः समुदायाशी जवळीकता साधणे, गृह भेटी देणे, गावात कॅम्पस आयोजित करणे, इत्यादी उपक्रम अपेक्षित आहे. आरोग्य कर्मचाऱ्यांमध्ये प्रभावी नेतृत्व गुण, संवाद कौशल्ये व सकारात्मक देहबोली विकसित करून आरोग्य सेवा अधिक परिणामकारक करणे आवश्यक आहे. ह्या सर्वांसाठी हा प्रशिक्षण कार्यक्रम आहे. सर्वकष प्राथमिक आरोग्य सेवेचे खाली घटक आहे :

(i) गरोदरपण, प्रसूती व प्रसूती पश्चात काळजी

गरोदर महिलांची लवकर नोंदणी, नियमित प्रसूतीपूर्व तपासण्या व उच्च जोखमीच्या गर्भधारणेची वेळेवर ओळख करून योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. सुरक्षित प्रसूतीस प्रोत्साहन देऊन संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण वाढविणे व कुशल आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत सेवा देणे गरजेचे आहे. तसेच प्रसूती पश्चात काळात माता व नवजात बालकांचे नियमित फॉलो-अप, स्तनपान प्रोत्साहन व गुतांगुतीची लवकर ओळख करून मृत्यूदर कमी करणे अपेक्षित आहे,

(ii) नवजात व अर्भक आरोग्य सेवा

जन्मानंतर तत्काळ नवजात शिशूंची आवश्यक काळजी देणे, स्तनपानाची लवकर सुरुवात व तापमान नियंत्रण सुनिश्चित करणे अत्यावश्यक आहे. अर्भकांच्या नियमित लसीकरण वाढ व विकास निरीक्षण तसेच कुपोषण व संसर्गजन्य आजारांची लवकर ओळख व्यवस्थापन करणे आहे. त्यामुळे बालमृत्यूदर कमी होऊन बालकांच्या सर्वांगीण आरोग्यात सुधारणा साधता येईल.

(iii) बालक व किशोरवयीन आरोग्य

बालकांच्या सर्वांगीण वाढ व विकासासाठी नियमित लसीकरण, पोषण स्थितीचे निरीक्षण व सामान्य आजारांचे वेळेवर निदान व उपचार करणे आवश्यक आहे. अर्भकांच्या नियमित लसीकरण, वाढ व विकास निरीक्षण तसेच कुपोषण व संसर्गजन्य आजारांची लवकर ओळख व व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. यामुळे बालमृत्यूनंतर कमी होऊन बालकांच्या सर्वांगीण आरोग्यात सुधारणा साधता येईल.

(iv) कुटुंब व नियोजन व प्रजनन आरोग्य

संबंधित दांपत्यांना कुटुंब नियोजनाच्या विविध तात्पुरत्या व कायमस्वरूपी साधनांची माहिती व उपलब्धता सुनिश्चित करून नियोजित व सुरक्षित मातृत्वास देणे आवश्यक आहे. प्रजनन आरोग्य सेवांमध्ये किशोरवयीन ते प्रोढ वयोगटासाठी समुपदेशन RTI/STI चे लवकर निदान व उपचार, तसेच गुणवत्तापूर्ण ANC, PNC व Spacing पध्दतीचा प्रसार करणे गरजेचे आहे. यामुळे मातृ-बाल आरोग्य निर्देशांकांत सुधारणा होऊन एकूण प्रजनन आरोग्य स्थिती उंचावण्यास मदत होईल.

(v) संसर्गजन्य आजारांचे व्यवस्थापन संसर्गजन्य

आजारांचे लवकर निदान, तात्काळ उपचार व योग्य रेफरल यंत्रणा सक्षम करणे अत्यावश्यक आहे क्षयरोग, मलेरिया, डेंग्यू, एचआयव्ही इत्यादी आजारासाठी सक्रिय सर्वेक्षण, संपर्क शोध (Contact Tracing) व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबविणे गरजेचे आहे, तसेच लसीकरण स्वच्छता व जनजागृतीद्वारे आजारांचा प्रसार नियंत्रित करून सार्वजनिक आरोग्य सुरक्षितता वाढविणे अपेक्षित आहे.

(vi) सामान्य व किरकोळ आजारांचे उपचार

प्राथमिक आरोग्य पातळीवर ताप, सर्दी, खोकला, अतिसार, त्वचारोग इत्यादी सामान्य व किरकोळ आजारांचे वेळेवर व प्रोटोकॉलनुसार निदान व उपचार करणे आवश्यक आहे. औषधांची उपलब्धता सुनिश्चित करून अनावश्यक रेफरल टाळणे व रुग्णांना स्थानिक स्तरावरच गुणवत्तापूर्ण सेवा देणे गरजेचे आहे. यामुळे आरोग्य यंत्रणेवरील ताण कमी होऊन रुग्णांच्या समाधानात व सेवा उपलब्धतेत सुधारणा होईल.

(vii) असंसर्गजन्य आजारांचे प्रतिबंध व नियंत्रण

उच्च रक्तदाब, मधुमेह, कर्करोग व हृदयरोग यांसारख्या असंसर्गजन्य आजारांचे लवकर निदान करण्यासाठी नियमित स्क्रिनिंग व जोखीम घटकांची ओळख करणे आवश्यक आहे. जीवनशैलीत सुधारणा, औषधोपचारांचे पालन व नियमित फॉलो-अपद्वारे आजारांचे प्रभावी नियंत्रण साधणे गरजेचे आहे. तसेच समुदायस्तरावर आरोग्य शिक्षण व वर्तन बदल संवादाद्वारे प्रतिबंधात्मक उपाययोजना बळकट करणे अपेक्षित आहे.

(viii) डोळे व कान यांचे प्राथमिक आरोग्य

दृष्टीदोष, मोतीबिंदू, कर्णसंक्रमण व श्रवणदोष यांसारख्या समस्यांचे प्राथमिक स्तरावर लवकर स्क्रिनिंग व निदान करणे आवश्यक आहे. आवश्यक तेथे औषधोपचार देऊन गुंतागुंती टाळणे व गंभीर प्रकरणांचे वेळेवर रेफरल सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे, तसेच शालेय व समुदाय स्तरावर तपासण्या व जनजागृतीद्वारे दृष्टी व श्रवण आरोग्य सुधारणा साधणे अपेक्षित आहे.

(ix) मौखिक आरोग्य सेवा

दात व हिरड्यांच्या आजारांचे लवकर निदान, नियमित तपासणी व प्राथमिक उपचार उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तंबाखूजन्य पदार्थांच्या वापरामुळे होणाऱ्या मुखाच्या कर्करोगाची स्क्रिनिंग व जनजागृती करणे गरजेचे आहे. तसेच योग्य दंत स्वच्छतेच्या सवयी (oral hygiene practices) प्रोत्साहित करून मौखिक आरोग्य सुधारणा साधणे अपेक्षित आहे.

(x) वृद्धापकाळ व पॅलिएटिव्ह केअर

वृद्ध व्यक्तीमध्ये आढळणाऱ्या दीर्घकालीन आजारांचे नियमित निरीक्षण, औषधोपचारांचे व्यवस्थापन व कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यासाठी समन्वित सेवा देणे आवश्यक आहे. पॅलिएटिव्ह केअर अंतर्गत असाध्य आजार असलेल्या रुग्णांना वेदना नियंत्रण, मानसिक आधार व सन्मानपूर्वक जीवनमान (quality of life) राखण्यासाठी सर्वकष काळजी देणे गरजेचे आहे. तसेच घरगुती व समुदाय स्तरावर सेवा उपलब्ध करून कुटुंबीयांचा सहभाग वाढविणे अपेक्षित आहे.

(xi) आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा

अपघात, हृदयविकाराचा झटका, स्ट्रोक, श्वसन अडचणी यांसारख्या आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये तात्काळ व प्रोटोकॉलनुसार प्राथमिक उपचार उपलब्ध करणे अत्यावश्यक आहे. रुग्ण स्थिरीकरण, आवश्यक औषधे व उपकरणांची उपलब्धता तसेच कार्यक्षम रेफरल व रुग्णवाहिका यंत्रणा सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे. यामुळे मृत्यूदर व गुंतागुंत कमी करून वेळेवर उपचार मिळण्याची शक्यता वाढते.

(xii) मानसिक आरोग्य

नैराश्य, चिंता, ताणतणाव व व्यसनाधीनता यांसारख्या मानसिक आरोग्य समस्यांचे प्राथमिक पातळीवर लवकर स्क्रिनिंग व ओळख करणे आवश्यक आहे. समुपदेशन सेवा, औषधोपचार व आवश्यक तेथे तज्ञांकडे रेफरल याद्वारे सातत्यपूर्ण व्यवस्थापन सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे. तसेच समुदायामध्ये जनजागृती व वर्तन बदल संवादाद्वारे कमी करून मानसिक आरोग्य सेवांचा स्वीकार वाढविणे अपेक्षित आहे.

(xiii) योग व आयुष पद्धती

आरोग्य संवर्धन व आजारांचे प्रतिबंध यासाठी योग, आयुर्वेद, होमिओपॅथी, युनानी इत्यादी आयुष पद्धतींचा प्रभावी वापर करणे आवश्यक आहे. जीवनशैलीतील बदल, ताणतणाव व्यवस्थापन व दीर्घकालीन आजारांमध्ये पूरक उपचार म्हणून योग व आयुष सेवांचा प्रसार करणे गरजेचे आहे, तसेच समुदायस्तरावर जनजागृती व आरोग्यवर्धक उपक्रमांद्वारे या पद्धतीचा स्वीकार वाढविणे अपेक्षित आहे.

प्रशिक्षणाचे वेळापत्रक :

३. प्रत्येक जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी त्यांच्या जिल्ह्याचे अंदाजे एका वर्षाचे वेळापत्रक बनवावे. साधारणतः एका आठवड्यात एक PHC चे प्रशिक्षण पूर्ण होईल, असे नियोजन करावे. सरासरी एका महिन्या मध्ये एक तालुक्यातील सर्व PHC आणि १२ महिन्या मध्ये पूर्ण जिल्ह्यातील PHC चे प्रशिक्षण पूर्ण होतील असे नियोजन करावे (जिल्ह्यातील PHC आणि तालुक्याच्या संख्ये प्रमाणे ते कमी जास्त होऊ शकते, हे अंदाज फक्त ह्या साठी दिले आहे की प्रत्येक जिल्ह्यातील हे कार्यक्रम साधारणतः एका वर्षा मध्ये पूर्ण करण्याचे नियोजन आणि प्रयत्न करावे). प्रशिक्षण च्या दोन दिवसापैकी पहिल्या दिवशी THO/PHC येथील प्रशिक्षण देण्यात यावे. दुसऱ्या दिवशी गावात १०-२५ कुटुंबात प्रत्यक्ष भेटी देण्यात याव्यात आणि गृह भेटीत आरोग्य च्या प्राथमिक सेवे संबंधित promotive आणि preventive विषयांवर चर्चा करण्यात यावी. राज्य भरा मध्ये प्रत्येक PHC साठी २ सत्रे ह्या प्रमाणे एकूण अंदाजे ३८७२ सत्रे आयोजित केले जातील.

प्रशिक्षणासाठीचा खर्च:

४. सदर प्रशिक्षणासाठी १५ व्या वित्त आयोगांतर्गत FR-४ अंतर्गत प्राप्त निधीतून खर्च करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे. प्रशिक्षण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) अंतर्गत निर्धारित मार्गदर्शक सूचनांनुसार करण्यात येईल. सदर प्रशिक्षणाचा अहवाल व खर्च विवरण क्षमता बांधणी कार्यासन, सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांना वेळोवेळी सादर करणे बंधनकारक राहिल.

प्रशिक्षणासाठी समन्वय अधिकारी :

५. जिल्हा आरोग्य अधिकारी आणि वैद्यकीय अधिकारी प्रशिक्षण केंद्र हे ह्या कार्यक्रमाचे समन्वय अधिकारी राहतील. सर्व उपसंचालक व HFWTC प्राचार्य ह्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे मार्गदर्शन करतील आणि हे व्यवस्थितपणे पार पाडले जातील, हे पाहतील.

राज्य स्तरावर संचालक (प्राथमिक) ह्या संपूर्ण कार्यक्रमाची अंमलबजावणीसाठी समन्वय करतील.

प्रशिक्षणकर्त्यांचे mentoring:

६. प्रत्येक जिल्ह्यातील मास्टर्स ट्रेनर हे प्रशिक्षण संपल्यानंतर ही संबंधित समुदाय आरोग्य अधिकारी, ANM, MPW आणि आशा कार्यकर्ती यांच्या संपर्कातील राहतील आणि त्यांचे supervisory mentoring करतील. जिल्हा आरोग्य अधिकारी सर्व समुदाय आरोग्य अधिकारी, ANM, MPW, आशा कार्यकर्ती आणि मास्टर्स ट्रेनर यांचे व्हॉट्सअप ग्रुप बनवतील जेणेकरून ही सर्व मंडळी सातत्याने संपर्कात राहतील आणि त्यांच्या बेस्ट प्रॅक्टिस/ प्रश्न इतरांशी सामायिक करतील - आणि एक community of practice निर्माण होईल.

प्रशिक्षणाचा आढावा :

७. ह्या साठी संचालक (प्राथमिक) आणि संचालक SIHFW हे एक ऑनलाईन पोर्टल तयार करतील.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०२६०५०७१३०२५५९३१७ असा आहे. हा शासन निर्णय डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(चंद्रकांत विभुते)

उपसचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

- १.आयुक्त, आरोग्य सेवा तथा अभियान संचालक, रा.आ. अ., मुंबई
- २.संचालक, आरोग्य सेवा आयुक्तालय, मुंबई/पुणे
- ३.सह संचालक/उप संचालक, आरोग्य सेवा परिमंडळे (सर्व)
- ४.जिल्हा शल्यचिकित्सक, जिल्हा रुग्णालये (सर्व)
- ५.जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद (सर्व)
- ६.मा. मंत्री (सार्वजनिक आरोग्य)यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
- ७.मा. राज्यमंत्री (सार्वजनिक आरोग्य)यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
- ८.क्षमता बांधणी कार्यासन सार्वजनिक आरोग्य विभाग
- ९.निवड नस्ती (प्राथमिक आरोग्य सेवा)